

КОРЧИНСЬКИЙ

Іван Осипович

Ivankorchynskyi@gmail.com

УДК 338.432

АРХІТЕКТОНІКА АГРАРНОЇ СФЕРИ ЯК ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ КОНСТРУКТ

ARCHITECTONICS OF AGRARIAN SPHERE AS INSTITUTIONAL AND SOCIAL AND ECONOMIC CONSTRUCTION

к.е.н., доцент, Львівський
державний університет
внутрішніх справ

Стаття присвячена науково-теоретичному узагальненню проблем формування сучасної архітектури аграрної сфери, як суспільно-економічної системи національного господарства, реалізація яких в недосконалому інституційному середовищі створює нерівномірність розвитку та структурні диспропорції.

Статья посвящена научно-теоретическому обобщению проблем формирования современной архитектуры аграрной сферы как общественно-экономической системы национального хозяйства, реализация которых в несовершенной институциональной среде создает неравномерность развития и структурные диспропорции.

Present article is dedicated to scientific and theoretical generalization of formation problems of modern architectonics of agriculture as a socio-economic system of national economy, implementation of which creates uneven development and structural disproportions in imperfect institutional environment.

Ключові слова: аграрна сфера, архітектура, трансформаційний процес, організаційно-економічні перетворення

Ключевые слова: аграрная сфера, архитектура, трансформационный процесс, организационно-экономические преобразования

Keywords: agriculture, architectonics, transformational process, structural and economical transformation

ВСТУП

Розвиток сільськогосподарського і агропромислового виробництва, як і всього аграрного сектора економіки України, у порівнянні з іншими галузями і секторами національної економіки відбувається прискореними темпами, а аграрний сектор економіки вийшов на сталу динаміку росту та перетворився на один із драйверів розвитку всього національного господарства. Тут формуються приблизно 14 % валової доданої вартості в економіці України та забезпечується майже 40 % надходження валютної виручки від експортної продукції і сировини.

Основними виробниками сільськогосподарської продукції є дві групи господарюючих суб'єктів – високоінтегровані агропромислові об'єднання переважно у формі агрохолдингів, і особисті селянські господарства, які виробляють понад 40 % валової продукції сільськогосподарства. Фермерські господарства, сільськогосподарських кооперативи та інші сільськогосподарські підприємства не являються суб'єктами господарювання, які б істотно впливали на стан виробництва і обумовлювали характер економічних процесів в аграрному секторі. На підставі цього можна констатувати, що особисті селянські господарства разом з високоінтегрованими агропромисловими об'єднаннями є гарантами продовольчої безпеки країни та чинниками, що забезпечують стійкість розвитку аграрного сектору в цілому. Домінування цих двох основних організаційно-правових форм економічної

діяльності в аграрному секторі держави є всеохоплюючим, тривалим і стабільним процесом, що визначає результати, особливості і закономірності організаційно-економічних перетворень в аграрному секторі економіки держави.

Теоретико-методологічні проблеми організаційно-економічних перетворень в аграрній сфері були об'єктом досліджень багатьох вітчизняних вчених, зокрема, Гайдуцького П.І., Гейця В.М., Юрчишина В.В., Онищенко О.М., Демяненка А.С., Костирка І.Г., Губені Ю.Е. Черевка Г.В., Шубравської О.В., Зінчук Т.О. та ін.

В останні роки все більшу увагу науковців привертають проблеми формування інституціонального середовища й аналіз його впливу на формування архітектури аграрної сфери. Варто вказати на праці Гриценка А.А., Бородіної О.В., Прокопи І.В., Р.Ф. Пустовіта, А.А. Ткача, А.А. Чухно, О.Л. Яременко, Лопатинського Ю.І та інших. Проте результати цих та інших досліджень не дозволяють в повній мірі осмислити процес формування архітектури аграрної сфери з позицій сучасного теоретико-методологічного підходу до аналізу трансформаційних процесів.

МЕТА РОБОТИ полягає у оцінці стану конструювання архітектури аграрної сфери і виявленні можливостей впливу на подолання структурно-інституціональних диспропорцій та соціальних деструкцій.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Методологічною та інформаційною основою роботи є наукові праці, матеріали періодичних видань, ресурси Internet, нормативно-правові та законодавчі акти державних органів влади та галузевого управління.

При проведенні дослідження використано методи структурно-логічного аналізу, наукового абстрагування та узагальнення.

РЕЗУЛЬТАТИ

Відповідно до мети статті ставиться завдання дослідити теоретичні засади архітекtonіки як науки про гармонійність і збалансованість стосовно аграрної сфери як складної соціогосподарської системи а також узагальнити та розвинути теоретико-методологічні підходи до вирішення проблеми ефективнішого функціонування аграрної сфери і елементів її архітекtonіки в умовах триваючої трансформації окремих секторів національної економіки.

Зазначені обставини в сукупності обумовлюють високу актуальність дослідження проблем процесу формування архітекtonіки аграрної сфери нашої держави та виявлення можливостей осмисленого впливу на цей процес задля підвищення його економічної ефективності, посилення соціальної спрямованості та забезпечення екологічної безпечності всієї господарської діяльності у цій сфері.

Вирішення цього складного і важливого для національної економіки завдання можна забезпечити на основі використання сучасних методів дослідження, зокрема, інституціонального підходу, теоретичного абстрагування і наукового узагальнення суті трансформаційних процесів, що відбуваються в аграрній сфері.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Сучасна державна аграрна політика, якість інституційного середовища, деформованість організаційно-економічного механізму сформували таку економічну організацію і архітекtonіку аграрної сфери України, яка відтворила існуючі диспропорції в галузевому та структурному функціонуванні сільськогосподарського виробництва. Трансформаційні процеси в аграрній сфері відбувались не стільки осмислено і цілеспрямовано, але скоріше безсистемно і хаотично, при мінімальному втручанні держави, що власне і надало їм характеру стихійного, наближеного до природного еволюційного сусупільно-економічного процесу. В цьому, на наше переконання, полягає основний зміст трансформаційних змін, хоча отримані внаслідок цього результати організаційно-економічних перетворень засвідчують в цілому їх позитивний напрям.

У перехідний період транзитивний характер економіки означає перш за все структурно-організаційні зміни у конструкції всієї сусупільно-економічної системи, що базується на фундаментальних чинниках, основним з яких є зміна інституціональної матриці всього суспільства. Інституціональні зміни в аграрній сфері носять принципово відмінний характер від змін в інших сферах інституціонального середовища перш за все тому, що торкаються найбільш багаточисельної групи населення та кардинальних змін у використанні

базового елемента національного багатства, яким є земля. Зміни природи відносин власності, організаційно-структурні перетворення у композиції всієї економічної системи, соціальні наслідки і ментальні особливості учасників цього процесу сформували особливий зміст і суть організаційно-економічних перетворень та вплинули на структуру економічної і соціальної організації аграрної сфери. Результати такого характеру трансформаційного процесу з економічної точки зору можна вважати позитивними, але породжені при цьому протиріччя і диспропорції містять в собі певні загрози і соціальну небезпеку.

Сучасна конструкція сусупільно-економічної системи в аграрній сфері, її архітекtonіка, що сформована в процесі переходу до ринку, має більше адаптивний, аніж фундаментальний зміст, оскільки не містить, на наш погляд, потенціалу розвитку на тривалу перспективу, – навпаки, має приховані проблемні ризики, що здатні похитнути стабільність всієї економічної системи. У зв'язку з цим дослідження методологічних аспектів проблеми формування фундаментальної конструкції інституційної матриці, яка здатна усунути вказані загрози і не допустити дифузії потенційних ризиків, наприклад, у сфері продовольчої безпеки чи нерівномірному розподілі доходів, сусупільно-економічну систему, є актуальною теоретико-методологічною проблемою, що безпосередньо пов'язана із практичними перетвореннями і діями влади.

Посилення ролі держави через властиві їй інструменти задля переходу до іншої – соціоекономічної, моделі розвитку, що забезпечує зростання сільськогосподарського і агропромислового виробництва та всієї аграрної сфери, в тому числі – через процеси децентралізації, зростання економічної активності сільських громад і посилення їх ролі у розвитку сільських територій, також потребує оновлених методологічних підходів з метою удосконалення напрямів і темпів трансформаційних процесів.

Аграрний сектор економіки, як справедливо стверджує відомий економіст, реформатор сільськогосподарського виробництва академік П.І. Гайдуцький, виявився одним із найбільш реформованих. За підрахунками автора, за період 1991-2016 рр. у країні було розроблено і прийнято 835 законодавчих і нормативних актів з питань аграрної реформи, які принципово змінили сусупільно-економічні відносини у цій сфері, запровадивши приватну власність на засоби виробництва, змінивши форми господарювання, започаткувавши підприємництво [1].

Автор стверджує, що найбільш кардинальні і принципові зміни у реформуванні аграрного сектора відбулися у 1995-2004 рр., внаслідок чого кількість власників земельних ділянок досягла у 2004 р. 24,5 млн. осіб в т.ч. земельних паїв – 6,8 млн. (у 2015 р. – відповідно – 25,1 млн. і 6,8 млн.); площа землі у власності громадян становила в ці ж роки 30,3 млн. га (2015 р. – 31,4 млн. га), в т.ч. земельних паїв – 27,2 млн. га (27,5 млн. га); кількість селян-орендарів землі та отримувачів орендної плати складала 5,0 млн. осіб (4,8 млн. осіб); кількість фермерських господарств – 42,5 тис. од. (32,3 тис. од.); площа землі у фермерських господарствах становила 3,1 млн. га (4,3 млн. га); частка у виробництві сільськогосподарської про-

дукції господарств населення становила 46 % (45 %); фермерських господарств 3,4 % (7,9 %).

На цій підставі автор робить висновок про успішність і значимість проведених реформ і стверджує, що "аграрна реформа стала найбільш масштабною, політично напруженою, соціально ризикованою і водночас доволі успішною" з чим важко не погодитись [1, с. 631-632]. Проте викликає застереження твердження автора про те, що у результаті такої реформи сформовано різноукладну систему господарювання і створено рівноправність різних їх форм на засадах приватної власності на землю та майно.

На наш погляд, рівноправності різних форм господарювання не забезпечено і до сьогодні, про що свідчить, наприклад, практика розподілу бюджетних коштів на підтримку сільгосвиробників, де основними їх отримувачами є переважно крупні агрохолдинги, а не новостворені фермерські і найбільш масові селянські господарства.

Погоджуючись з автором у його висновку про те, що завдяки реформі сформовано інституціональні засади аграрного ринку, ринкову систему державної мотивації інноваційного розвитку аграрного сектору та приватно-ринкові передумови для соціального розвитку села, можна погодитись з тим, що сучасна архітектоніка аграрної сфери у своїй основній конструкції сформована саме в результаті цих реформ.

Разом з тим можна аргументовано заперечити, що основної мети – створення економічних умов для забезпечення належного рівня життя сільського населення через запровадження механізму справедливого розподілу доходів від сільськогосподарського виробництва – реформа не досягнула, як не створено належних умов для соціального розвитку села, про що переконливо свідчать показники депопуляції сільського населення, стрімке скорочення кількості об'єктів соціальної інфраструктури тощо.

Близькими за змістом є висновки інших вчених. Наприклад, відомі вчені-аграрники О.М. Бородіна і І.В. Прокопа, аналізуючи стан аграрної сфери в Україні, вказують, що він є результатом реформ, в яких, «... з одного боку, реалізовані намагання аграрної еліти і власників капіталу позааграрного походження до максимізації прибутку від їхнього аграрного бізнесу, а з іншого – потреби продовольчого самозабезпечення громадян і виживання села, яке охопила суцільна бідність, спричинена перерозподілом ресурсів у процесі аграрної реформи.» [2]

Незважаючи на ріст сільськогосподарського виробництва, науковці звертають увагу на присутні при цьому загрози, оскільки економічне зростання в аграрному секторі виноситься в політичні пріоритети, а заходи соціального включення селян в цей процес і розвиток економіки сільських громад нехтуються. Різке погіршення людського капіталу, відсутність раціональної трудової мотивації, значна поляризація доходів і соціальна диференціація стали бар'єрами на шляху до формування відповідального господаря і власника у сільському господарстві.» констатують науковці. Є всі підстави говорити, що цей висновок залишається актуальним і сьогодні, оскільки державна політика щодо розвитку села за останні роки не зазнала суттєвих змін [2].

Специфічна модель аграрного сектору, сформована у трансформаційний період, характеризується двоїстою (дуальною) організаційною структурою, в якій домінують два типи (сектори) виробників: корпоративний (переважно вертикально інтегровані структури у формі агрохолдингів) та індивідуальний (фермери і господарства населення). Агрохолдинги, нарощуючи свій економічний і політичний вплив на владу, отримали доступ до державних джерел фінансування сільськогосподарського виробництва, «присвоюють вартість, яка мала б стати джерелом повноцінного відтворення використовуваних ними природних і соціальних ресурсів сільської місцевості та поліпшення якості локального життєвого середовища, але насправді «вимивається» із села» [2, с. 2]. З іншого боку, розвиток особистих селянських господарств як сімейного типу господарювання, що є і ще тривалий час буде одним із ключових типів господарювання, є поза дією економічних стимулюючих державних механізмів, що негативно впливає на відтворення їхнього виробничого потенціалу та втрату людського і соціального капіталу, погіршення якості життя сільського населення і обмеження доступу сільського населення до базових споживчих благ і послуг.

В результаті осмислення наслідків трансформаційних процесів ці та інші автори приходять до справедливого висновку про те, що «...вітчизняна модель аграрного виробництва, сформована упродовж двох останніх десятиліть, дає змогу досягати економічного зростання, а також забезпечувати вагомі фінансові результати певному колу виробників. Водночас суспільні блага, в тому числі такі важливі, як продовольче самозабезпечення, економічна база життєдіяльності сільського населення, відтворення селянства та підтримання екологічної рівноваги, що повинні створюватися у процесі сільськогосподарського виробництва, продукуються недостатньо, а сімейний тип господарювання, який найповніше зорієнтований на створення цих благ, не отримує належного розвитку. Тому існуюча модель аграрного виробництва потребує всебічної модернізації, здійснюваної на соціо-економічних засадах.» [2, с. 4].

Констатуючи необхідність оновлення існуючої моделі аграрного виробництва, автори мають на увазі не тільки зміни у системі економічних відносин у сфері виробництва, але насамперед очікують змін у самій конструкції всієї системи, її архітектоніці у відповідності до її законів, бо тільки через модернізацію всієї архітектоніки аграрної сфери можна усунути диспропорції у несправедливому розподілі доходів та створенні умов для досягнення гармонійності всіх аспектів процесу відтворення в аграрній сфері.

Соціоекономічну модернізацію аграрного сектору економіки розуміють як його осучаснення, яке поряд з оновленням матеріально-речових елементів передбачає гармонізацію розподільчих відносин і супроводжується змінами у загальній архітектоніці всієї аграрної сфери, завдяки чому збільшується його загальна результативність. Кінцевою метою такої модернізації має стати «забезпечення доступу всіх верств сільського населення до економічних вигід від зростання в аграрному секторі та диверсифікації сільської економіки через сприяння сільським громадам у реалізації

прагнень до імплементації в національну та міжнародну ринкову систему на основі нових інституційних механізмів» [2, с. 6]. Таке трактування суті соціо-економічної моделі розвитку передбачає кардинальні зміни в національній політиці сільського розвитку, яка включає розвиток економіки села, сільських територій (аглоландшафтів, інженерної та соціальної інфраструктури) і, що найголовніше, людини, яку слід формувати як політику розвитку на базі сільських громад.

Отже, при належному інституціональному забезпеченні цього процесу можна очікувати змін у співвідношеннях між основними елементами архітекtonіки всієї аграрної сфери, а розробка і реалізація такої політики є визначальним напрямом соціо-економічної модернізації аграрного сектору, оскільки її формування і реалізація потребує створення відповідних інституцій на державному і регіональному рівнях. Це тривалий процес, пов'язаний із формуванням нормативно-правового поля і формальних інститутів, а також переходу до траєкторії сталого розвитку аграрної сфери задля збереження природноресурсного і людського потенціалів країни для сучасних і майбутніх поколінь.

Фундаментальне обґрунтування необхідності переходу до нової соціо-економічної моделі аграрного розвитку України та глибоке розкриття її змісту представлено в науковій доповіді, підготовленій провідними науковцями Інституту економіки та прогнозування під керівництвом академіка В.М. Гейця [3]. Це є вагомим аргументом в справі пошуку нових шляхів осучаснення конструкції суспільно-економічних відносин в аграрній сфері через модернізацію системи інститутів і удосконалення механізмів функціонування розподільчих відносин в інтересах покращення добробуту селян, ефективнішого функціонування сільських громад і сільських територій, про що говорили відомі вчені-аграрники: Онищенко О.М., Юрчишин В.В. та ін. [5-7].

Необхідність оновлення моделі суспільно-економічного розвитку всієї аграрної сфери підтримується більшістю вчених-аграрників України, спільність позицій яких концентрується навколо окремих соціо-економічних аспектів цієї моделі [8-11]. Разом з тим заслуговують на увагу новітні наукові підходи до моделювання розвитку економічних систем, як на відміну від інших дослідників [12-15], розглядають перспективи оновлення архітекtonіки аграрної сфери з позицій більш сучасних економічних теорій. Зокрема, новаторськими є дослідження А.А. Гриценка щодо перспектив розвитку мережевої економіки і інституціональних змін, яких цей процес вимагатиме [16, 17]. Вчений наголошує, що питання співвідношення, наприклад, мереж і ієрархічних структур в аграрній сфері взагалі перебуває поза межами наукового аналізу. Більше того, навіть не сформульована з позицій архітекtonіки сама постановка проблеми, що розцінюється вченим як одна з передумов зменшення ризиків у трансформаційних процесах, яка дозволить уникнути інституційних пасток, що деформують результати трансформацій і утворюють соціальні викривлення і тертя між окремими соціальними групами в аграрній сфері. Саме цим, зокрема, поясню-

ється гальмування у розвитку фермерських господарств та перетворення сільських домогосподарств у товарні одиниці, з чим важко не погодитись.

Перспективними для наукових досліджень є постановка проблеми необхідності переходу до моделей сталого розвитку Л.С. Гринів, яка розглядає суспільно-економічну систему в її більш широкому трактуванні – як екологосоціогосподарську систему, що вимагатиме цілком іншого методологічного підходу до оцінки процесу формування сучасної архітекtonіки аграрної сфери на засадах, зокрема, фізичної економії [18, 19].

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи науково-теоретичні напрацювання вчених-економістів з проблем формування сучасної архітекtonіки аграрної сфери, нами в даному дослідженні окреслено коло наукових положень, що описують стан і зміст проблем.

Зокрема, показано, що аграрна сфера, якщо її трактувати як суспільно-економічну систему національного господарства, має свої закономірності і особливості трансформації і їх реалізація в недосконалому інституційному середовищі створює нерівномірність розвитку та неадекватність вирішень у порівнянні з необхідністю забезпечення соціальних результатів.

Встановлено, що відставання інституційних перетворень задає темпи організаційно-економічних перетворень для окремих груп суб'єктів господарської діяльності. Зокрема, випереджаючі темпи розвитку високоінтегрованих агропромислових об'єднань стали закономірним результатом формування визначального фрагменту архітекtonіки аграрної сфери України внаслідок відсутності регулюючих механізмів впливу з боку держави на цей виробничий сектор аграрної економіки. Як наслідок, траєкторія розвитку цього сектора на початковій стадії його формування була за своїм характером переважно еволюційною, тобто відбувалась під впливом законів ринку і слабкої конкуренції, що дозволило не тільки сформуватись цим організаційно-правовим формам, але й досягнути значних показників у їх діяльності за обсягами виробництва та економічною ефективністю.

Для більш поглибленого і всестороннього науково-теоретичного аналізу суті трансформаційних процесів та об'єктивної оцінки їх наслідків необхідно оновити методологію наукових досліджень в цій сфері на основі сучасних теорій, що дозволять глибше прояснити природу, особливості і закономірності трансформаційних процесів та їх вплив на формування архітекtonіки аграрної сфери України з позицій інституціонального підходу. При цьому ключовим є напрям дослідження проблеми, коли процес формування архітекtonіки аграрної сфери трактується як результат організаційно-економічних перетворень, в ході якого сформувалась її сучасна соціально-економічна конструкція, оскільки такий аспект проблеми у вітчизняній науці є недостатньо дослідженим.

Список використаних джерел

1. Гайдуцький П.І. НеЗабуті реформи в Україні / П.І. Гайдуцький. – К.:ТОВ "ДКС-центр", 2017. – 852 с.
2. Бородіна О.М. Яка модель агросектору необ-

- хідна Україні / О.М. Бородіна, І.П. Прокопа // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – 19-25 трав. (№ 18). – С. 1-8.
3. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. / [О.М. Бородіна, В.М. Геєць, А.О. Гуроров та ін.]; за ред. В.М. Геєця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи // НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 56 с.
4. Бородіна О.М. Подолання структурних деформацій в аграрному секторі України: інституціалізація і модернізація малотоварного сільськогосподарського виробництва / О.М. Бородіна, І.В. Прокопа // Економіка України. – 2015. – № 4. – С. 88-96. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2015_4_12
5. Юрчишин В.В. До проблеми системної переорієнтації розвитку агросфери на засадах соціоекономіки / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2013. – № 11. – С. 6-17.
6. Онищенко О.М. Сільський розвиток: основи методології та організації / О.М. Онищенко, В.В. Юрчишин // Економіка України. – 2006. – № 10. – С. 4-13.
7. Сільське господарство в забезпеченні економічного зростання // Новий курс: реформи в Україні 2010-2015 роки. Національна доповідь / За заг. ред. В.М. Геєця [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
8. Костирко І.Г. Соціоекономічні аспекти аграрного розвитку як суспільно-економічного процесу / І.Г. Костирко // Селянський син: дух і справа академіка Володимира Юрчишина: колективна монографія / за ред. чл.-кор. НАН України О.М.Бородіної. - НАН України, ДУ «Інститут екон. і прогнозув. НАН України». – К., 2015. – С. 248-255.
9. Корчинський І.О. Соціоекономічна трансформація аграрної сфери / І. Корчинський // Вісник Львівського національного аграрного університету: економіка АПК. – 2014. – №21(1). – С.371-375.
10. Корчинський І. Архітектоніка інфраструктури аграрної сфери України / І. Корчинський // Аграрна економіка. Науковий журнал Львівського національного аграрного університету. Т.7, №1-2, 2014 р. С.96-101.
11. Костирко І.Г. Досконалість інституційної інфраструктури та її оцінка: теоретичний аспект / І.Г.Костирко, С.В. Тимофіїв // Економіка АПК. – 2014. – № 2. – С. 81-86.)
12. Гнатишин Л.Б. Фермерські господарства в організаційній системі сільськогосподарського виробництва / Л.Б. Гнатишин // Аграрна економіка, науковий журнал ЛНАУ. – 2012. – т.5, №1-2. – С. 26-31.
13. Губені Ю.Е. Розвиток особистих селянських господарств на рубежі інституційних змін: монографія / Ю.Е. Губені, Ю. А. Коверко. – Львів: НВФ «Українські технології», 2016. – 186 с.
14. Прокопа І.Г. Інтеграція товарних особистих селянських господарств у ринкову систему функціонування аграрного сектору: загальні засади та першочергові кроки / І.Г. Прокопа // Економіка АПК. – 2013. – № 10. – С. 16-23.
15. Институциональная архитектура и динамика институциональных преобразований. Под ред. д-ра экон. Наук А.А. Гриценко. – Х.: Форт, 2008. – 928 с.
16. Иерархия и сети в институциональной архитектуре экономических систем: монография / Артемов Т.И., Гриценко А.А., Кричевская Т.А. и др. / Под ред. чл.-кор. НАН Украины А.А. Гриценко.; НАН Украинв, Ин-т экон. и прогнозирова. – К., – 2013. – С.580:
17. Бородіна О.М. Інституційний розвиток сільського господарства та села України і Росії та його гармонізація з європейською політичною практикою / О.М. Бородіна // Економіка України. – 2012. – № 11. – С. 48–61.
18. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів. Національна доповідь / за ред. акад. НАН України Е.М. Лібанової, акад. НААН України М.А. Хвесика. – К.: Вид-во ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 776 с.
19. Гринів Л.С. Фізична економія: нові моделі сталого розвитку монографія / Л.С.Гринів. – Львів: Ліга-прес, 2016. – 424 с. /